

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА З ВІЙСЬКОВОЇ ПІДГОТОВКИ ПІДСТАРШИНСЬКИХ ШКІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Автор досліджує навчальну літературу з військової підготовки, яка використовувалась під час вишколу підстаршин у спеціальних військових школах Української повстанської армії. В статті проаналізовано основні матеріали по військовому навчанню з таких предметів, як стройова підготовка, військова топографія, вогнева підготовка, партизанська тактика ведення війни та ін. Також розглянуто нормативно-правові акти, на базі яких проводилось військове навчання в підстаршинських школах УПА.

Ключові слова: підстаршинські школи УПА, статуту УПА, навчальні матеріали УПА, військовий вишкіл.

Актуальність даної теми викликана постійно зростаючим суспільним і науковим інтересом до історії діяльності українського визвольного руху. Поряд із загальними працями, присвяченими темі УПА і ОУН, вкрай важливо проводити дослідження не до кінця висвітлених в науковій історіографії вузькотематичних напрямків, без розкриття яких загальна історія цього явища так і не буде вивчена на належному рівні, що створить додаткові поля для суспільних маніпуляцій як в середині держави, так і за кордоном. Однією з таких тем є історія діяльності військових шкіл УПА, де формувався командний склад армії українського визвольного руху. Саме питання навчальної літератури, на базі якої йшла підготовка командирів молодшої ланки Української повстанської армії і присвячена ця стаття.

Забезпечення процесу вишколу підстаршинських шкіл фаховою навчальною літературою було однією з найбільших проблем командування Української повстанської армії в напрямку підготовки командирів середньої ланки. Щоб заповнити дефіцит в навчальних матеріалах, при старшинських школах УПА у 1944 р. засновувались видавництва, в яких друкувались вишкільні матеріали (одне з перших таких видавництв діяло в 1944 р. при старшинській школі «Лісові Чорти», де систематизовано видавалась військова література, зокрема, й для підстаршинських шкіл). Також підготовкою вишкільних матеріалів з військової підготовки займалась військова референтура ОУН. Здебільшого основою матеріалу укладання статутів, навчальних книг з топографії, стройової підготовки, зв'язку та інших дисциплін були видання різних армій, як правило, найновіші для того часу – з 1940–1943 роки. Набагато рідше підготовча література готувалась на базі статутних документів Армії УНР.

За класифікацією всю навчальну літературу підстаршинських шкіл УПА ми ділимо на навчальні видання (конспекти лекцій, посібники, підручники) та нормативно-правові акти, що регламентували функціонування збройних сил українського визвольного руху (статуту: дисциплінарний, стройовий, бойовий, внутрішньої служби, гарнізонної та вартової служби й окремі інструкції).

Властиво, нормативно-правові акти є однією із найбільших за об'ємом групою документів, за якими проводилась підготовка в підстаршинських школах УПА. До них відносяться: Дисциплінарний статут УПА¹, Статут вартової служби², Муштровий (стройовий) статут УПА³, Бойовий правильник⁴ (статут) піхоти⁵, Бойовий статут піхоти: рій (відділення), чота (взвод)⁶, Бойовий правильник піхоти УПА⁷, Бойовий правильник піхоти: протитанкові кріси (гвинтівки)⁸, інструкція на випадок алярму (тривоги)⁹, Стройовий статут УПА¹⁰, статут внутрішньої служби в УПА¹¹ інструкції для варти¹², та ін.

Одним із перших статутів, розроблених в УПА, був Дисциплінарний статут. Його проект був відправлений 15 грудня 1943 р. шефом штабу Л. Яворенком Групи УПА «Турів» на затвердження командирів групи «Кліщу», який 22 грудня 1943 р. наклав резолюцію виконавцю на розсилання даного статуту по куренях Групи «Турів». За структурою документ складається з шести розділів і п'ятдесяти пунктів: 1. Вступ (із тлумаченням базових понять), 2. Зверхність

в УПА (система підпорядкування), 3. Карність та заохочення в УПА, 4. Дисциплінарні права зверхників, 5. Військово-польовий суд, 6. Арешт та карні відділи. В порівнянні із діючим дисциплінарним статутом Збройних сил України¹³, дисциплінарний статут УПА передбачає діяльність військово-польових судів та карних відділів. Зокрема, відповідно до розділу 5, пункту 38 військово-польовий суд міг застосувати за тяжкі злочини в якості покарання перебування в карному таборі до трьох місяців або кару смерті¹⁴. Загалом, дисциплінарний статут Української повстанської армії був документом періоду Другої світової війни, тому мав відповідати викликам часу.

Проект муштрового статуту УПА був підготовлений військовими спеціалістами із ОУН в 1940 р. На 36 сторінках документу було розписано основи стройової підготовки: підготовка стрільця, вишкіл в строю (роя, чоти, сотні), команди («ліво(право) – руч», «обер-нись»), стройові прийоми, рух без зброї та зі зброєю, виконання військового вітання, вихід зі строю та інше¹⁵. Основна відмінність муштрового статуту УПА із статутом стройової підготовки ЗСУ полягає у відсутності в положеннях про рух строю на машинах і дії військовослужбовців в парад¹⁶. Проте в повстанському стройовому статуті є окреме положення про стрілецький статут, який визначав принципи ведення вогню і дій під час бою¹⁷ (в ЗСУ дії під час бою регламентуються в Бойовому статуті сухопутних військ).

Статут внутрішньої служби УПА визначав порядок служби в казармах, роботу інспекційної служби, вояцьку поведінку, права та обов'язки зверхника, права та обов'язки підлеглого, порядок роботи вартової служби (склад та сила варти, вартові дозори, зміна варти, обов'язки командира / заступника варти), порядок оформлення та подання скарг тощо¹⁸.

Бойовий правильник піхоти I–II визначав обов'язки окремого бійця в бою. Поділяється на два розділи: 1. Загальні положення (основи бойових дій піхоти, основи успіху піхоти в бою, вогонь і маневр підрозділів піхоти, бойовий лад, обов'язки командира), 2. Поодинокий борець (загальні обов'язки бійця, спеціальні обов'язки бійця, спостерігач (зорець), добірний стрілець (снайпер), автоматник, підносець (обслуга кулеметних, мінометних і гарматних розрахунків), зв'язковий, конюх, польова стійка, наслух (вартовий)¹⁹. В додатках в статуті наведені приклади і роз'яснення основних засобів боротьби піхоти: гвинтівка (кріс), автомат, ручна граната, протитанкова граната, пляшка із запальною мішаниною (сумішшю), револьвер і пістолет, ручний кулемет, важкий кулемет, протитанкові самозарядні рушниці системи Сімонова і Дехтярьова, 45-мм протитанкові гармати, 76-мм полкові гармати, гранатомети (сотенні – 50-мм, курінні – 85-мм, полкові – 120-мм), ампуломети (капсульний вогнемет), вогнемет, фугас, міна²⁰. Бойові правильники/статути піхоти також видавала друкарня і за матеріалами зі школи старшин «Лісові Чорти». Так, у 1944 р. був випущений Бойовий статут піхоти / стрілець, рій, чота/, які наслідували попередні видання²¹.

Бойовий правильник піхоти УПА VIII–XII 1944 року визначав дії військових підрозділів в бою для стрілецької чоти (в наступі, обороні, в розвідці, в бойовому забезпеченні, на маршовому забезпеченні, на забезпеченні постою), чоти автоматників, кулеметної чоти, чоти 82-мм гранатометів, чоти протитанкових рушниць. В додатках вміщуються помітки умовних знаків для позначення на картах, планах та схемах²².

Підготовка з вартової служби готувалась на базі окремої інструкції під назвою «Загальна вказівка для варти», яка визначала наступні аспекти: 1. Загальні вказівки для варти, 2. Обов'язки осіб складу варти (права та обов'язки стійкового, розводного, помічника командира варти, помічника командира варти по службі вартових собак, обов'язки команданта варти), 3. Підготовка особового складу варти, 4. Наряд варти, 5. Кличка (пароль), 6. Відправа варти, 7. Зміна варти, 8. Порядок слідування зміни на стійці, 9. Порядок змін стійкових, 10. Виклик варти до зброї, 11. Внутрішній порядок на варті, 12. Допуск до вартівні, 13. Перевірка варти, 14. Охорона вартівними собаками, 15. Дії варти під час нападу, пожежі, повітряної, хімічної тривоги²³. Подібна інструкція також визначала порядок дій підрозділів УПА на випадок алярму (тривоги)²⁴.

Загалом, нормативно-правові і розпорядчі документи були основою підготовки військовослужбовців в підстаршинських школах УПА, саме на їхній основі готувалися навчальні матеріали з військової підготовки, тактики ведення бою та окремих предметів із вишколу підстаршинських кадрів Української повстанської армії.

Навчальні видання для підстаршинських шкіл готувалися зусиллями як підпілля ОУН, так і силами навчальних центрів УПА, насамперед в старшинських школах, де діяли фахові спеціалісти з військової справи.

Так, для вишколу підстаршин було підготовлено низку вишкільної літератури із польової служби, зокрема, брошуру під назвою «Військово-повстанський вишкіл», де розкрито основи

вогневої підготовки (зброєзнавство, прийоми стрільби, елементи ведення вогню: вогнева позиція, вибір цілі, визначення віддаленості цілі, вибір точки націлювання), польової служби (орієнтація на полі бою, рекогностування території, маскування, військове забезпечення, розвідка, зв'язок, маневр, види боїв (загальні обов'язки в бою, наступ, оборона, відступ) повстанські бойові акції – засідка, наскок, атентат). Останній розділ з повстанського бою – характерна риса військової підготовки УПА, те, що вирізняє військовий вишкіл українських повстанців в порівнянні із підготовкою в регулярних збройних силах. Власне, диверсійно-терористична складова була притаманна у навчанні як рядових стрільців, так і командирів УПА²⁵.

Проте диверсійна підготовка була не головною, а лише доповнюючим елементом, зважаючи на геополітичні обставини і умови діяльності УПА, командування якої під політичним проводом ООН розглядало Українську повстанську армію як зародок повноцінних регулярних сил державного типу. Тому головна увага у вишкілі командирів підстаршинської ланки приділялась саме загальновійськовій підготовці, під що готувалась відповідна література, зокрема, схеми, в яких доступно відображено поняття з військового вишколу: схема організації армії²⁶, схема розгортання дивізії на марші²⁷, схема роз'їзду²⁸, план ведення вогню²⁹ та ін.³⁰.

Значна увага в УПА надавалась також розробці та поширенню у військах і вишкільних центрах навчальної літератури із окремих дисциплін військового навчання. Так, видавництво старшинської школи «Лісові Чорти» у 1944 р. підготувало і видало підручник «Нарис військової топографії»³¹. На сторінках підручника подана базова інформація з топографічної підготовки підстаршинських кадрів: вивчення терену, предмет військової топографії, терен та його складові елементи, види рельєфу (рівнинна місцевість, горбувата місцевість, середньогірна місцевість, легкопересічна місцевість тощо), поняття про форму землі та про визначення точок на земній поверхні, способи визначення терену (мірило (масштаб), загальні поняття про мірило, способи користування лінійним мірилом, поперечне лінійне мірило, перехід від числового мірила в лінійне і навпаки), компас звичайний, компас з бусолом Андріянова, окремий розділ з нарису військової топографії (теренові об'єкти, їхнє значення та зображення умовними знаками; позначення висоти перерізу; визначення курсу нахилу спаду гори за допомогою екліметра (кутоміра) та ін.), визначення полів видимості, марші (марші по карті дорогами і по бездоріжжю), визначення азимуту (в терені і по карті), визначення цілей по карті, складання графічних бойових документів (укладання шкідців (схем) опорних пунктів рою і чоти), розвідка (розвідка терену, лісів, рік, переправ, шляхів селищ тощо).

Властиво підручник військової топографії видавництва «Лісових Чортів» вмішував базові відомості з даної дисципліни, опанувавши які підстаршина УПА міг повністю виконувати свої військові завдання за допомогою карт та інших прийомів й засобів орієнтування. В порівнянні із сучасним підручником з військової топографії підручник сш. «Лісові Чорти» відзначається стислістю, хоча основний зміст двох видань подібний. Звичайно, у підручнику УПА 1944 р. відсутні такі розділи, як аерофотознімки та робота з ними, призначення та робота навігаційної апаратури (гіроскоп, гіронапівкомпас, координатор, перископічний артилерійський бусоль, курсопрокладник тощо), яка використовується, здебільшого, в механізованих військах і артилерії та ін. Проте стосовно вивчення місцевості як елемент бойової підготовки, орієнтування на місцевості без карт, складання схем місцевості та бойових графічних елементів й інших тем, два видання подібні за змістом (в підпункті «тактичні види місцевості» графічні зображення видів рельєфу однакові, оскільки обидва видання склалися на базі радянських видань).

Та попри схожість, підручник «Нарис військової топографії» 1944 р. має свої відмінні особливості. Насамперед в стилістиці тексту. У виданні УПА вміщені практичні рекомендації та настанови, наприклад, такого характеру: «Щоб ворог не задавав нам великих втрат всі рухи робиться в бою склаками (перепадами – авт.) терену, які закривають від зорення і вогню противника. Щоб пізнати ці складки треба провести особисту розвідку, або визначити із карти»³². Ще однією суттєвою особливістю було зазначення в підручнику УПА з топографії масштабів тактичних і оперативних воєнно-топографічних карт Російської імперії, СРСР, Німеччини, Австрії та Польщі. [Топографічні карти за підручником «Нарис військової топографії» вид. «Лісові Чорти» поділяються на тактичні: від 1:25 000 до 1:100 000, понад – оперативні (генеральські)]. В Червоній армії використовувались поряд із сучасними, також і царські карти, вивчення яких теж передбачала топографічна підготовка в підстаршинських школах УПА: тактичного рівня – 1 сажн (1 дюйм) – 1:21 000, одноверстівки – 1:42 000, двоверстівки – 1:84 000, триверстівки – 1:126 000. До тактичних карт в СРСР зачислялись карти з масштабом 1:50 000, 1 : 100 000 (зображення наносилось в чотирьох кольорах). Німеччина: тактичні карти 1:100 000–1:200 000, оперативні – 1:300 000–1:500 000 (карти масштабом вище – стратегічного рівня). Австрія – такт.

Карти 1:75 000 / «спеціалка», оперативні – 1:200 000–1: 750 000. Польща: тактичні – 1:100 000, оперативні 1:300 000³³.] Також були наведені приклади орієнтирів за сторонами світу, що використовуються на картах в Росії, Польщі, Німеччині, Франції й Англії. Ця інформація була вкрай актуальною для вишколу в УПА, оскільки всі топографічні карти на той час були складені іноземними мовами.

Брошура з гранатного вишколу, яка, на нашу думку, була написана в ОУН у міжвоєнний період, є ще одним яскравим прикладом вишкільної літератури, що використовувалась під час навчань підстаршин в УПА. На 21 сторінці лаконічно і доступно наведені основні відомості по застосуванню даного виду зброї. Зокрема, наведені види гранат (наступальні/зачіпні/, оборонні, спеціального призначення, газові, димові, запальні, підривні/ їхню будову (голівка/череп/, вибуховий матеріал, запальник). Укладач навів приклади польської гранати із запальником А.Ц. ВЗ. 25, французької із запальником О.Ф. ВЗ. 916, та крісової гранати V.Б. Видання окрім тексту вміщує наочні приклади гранат й положень гранатного кидка (стоячи, з коліна, лежачи)³⁴.

Поряд з гранатами, майбутні підстаршини опановували знання із підривної справи (входив в предмет саперної/інженерної підготовки). Для цієї цілі видавались невеликі брошури на кілька аркушів зі стислою інформацією з підривної справи, зокрема, про види і характеристики, способи застосування і зберігання толу (тротил), мелініту (пікринова кислота, пертит), підричника³⁵.

Навчання партизанської тактики здійснювалось на основі спеціальних видань, подібних брошурі «Прийом роботи партизанських відділів», де були подані головні аспекти в сфері малої війни. Так, в брошурі подається інформація про організацію маршів, постою (таборування), розвідки, нападу на ворожі об'єкти (загальні положення, підготовка нападу, виконання нападу), напад на залізничних шляхах, засідка, вихід з бою)³⁶.

Подібним чином оформлені навчальні матеріали із стрілецького вишколу (вогнева підготовка). Брошура включала: навчання про гвинтівку і теорія пострілу (націльний пристрій, канал цівки, націльна лінія та ін.), націлювання і рух ока, спосіб націлювання, стягнення язичка (спусковий гачок), приготування до ведення вогню і стрілецькі постави (пози), спосіб тримання гвинтівки і рух руки, вправи на контроль дихання, зложені вправи (оцінка віддалі, пошуки цілі, вибір точки націлювання), ладування і розладування (зарядження, розрядження) оцінка віддалі та ін.³⁷.

Окрему групу матеріалів з військової підготовки складають зошити і зшитки зошитів із лекціями військової, військово-бойової підготовки та ідеологічно-політичного вишколу з підстаршинських шкіл УПА³⁸. Власне, за даними історичних документів³⁹ відтворюється, яку саме інформацію отримували майбутні підстаршини безпосередньо на лекціях⁴⁰.

Таким чином, попри помітні труднощі підстаршинські школи УПА були забезпечені фаховою літературою для військового вишколу. Більшість як нормативно-правових актів, так і підручників з військової підготовки, що використовувались у військових школах УПА були перекладами з матеріалів військового навчання інших армій. Наприклад, вище зазначений Бойовий Статут піхоти УПА був перекладом з радянського видання («Боевой Устав пехоты. – М., 1940 г.», переклав: Д.М.Б. Друкарня Української Повстанчої Армії), як і Бойовий правильник/статут піхоти 1944 р. (загальні положення, поодинокий боєць) – переклад з російської «Боевой Устав пехоты. – М., 1943 г.». Примітно, що низка інших матеріалів теж були перекладами, зокрема це підтверджується і в архівних документах визвольного руху: «Вся воєнна література польська, совітська, німецька, всі воєнні карти»⁴¹.

Загалом, попри дефіцит у військовій навчальній літературі, командування УПА вдалося забезпечити військові школи з підготовки підстаршинського складу необхідними вишкільними матеріалами зі всіх необхідних дисциплін військового навчання.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 7. – Дисциплінарний статут та інші матеріали по організації УПА, інструкції щодо виховної роботи серед молоді. Почато 15 груд. 1943. – С. 2–5.

² Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 68. – Вартівнича служба. – Арк. 59–61.

³ Там само. – Т. 67. Впоряд (стройова підготовка). – Проект муштрового статуту. – Арк. 91–110.

⁴ Літопис УПА Т.1. Нова серія. Видання Головного Командування УПА. – Київ-Торонто, 1995. – 482 с.

⁵ ГДА СБ України – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 67. Бойовий статут піхоти. – Арк. 111–151.

- ⁶ Там само. – Стрілецький рій, чота. 1944 р., вид. Лісові Чорти. – Арк. 251–283.
- ⁷ Там само. – Бойовий правильник піхоти. Загальні положення. Поодинокий боєць. 1944 р. – Арк. 173–198.
- ⁸ Там само. – Бойовий правильник піхоти. VIII – XII. 1944 р. – Арк. 198–250.
- ⁹ Там само. – Т. 68. – Алярм (інструкції на випадок тривоги). – Арк. 61.
- ¹⁰ Там само. – Стройова підготовка. – Арк. 1–25.
- ¹¹ Там само. – Т. 67. – Внутрішня служба. – Арк. 330–386.
- ¹² Там само. – Т. 68. – Загальні вказівки для варті. – Арк. 41–52.
- ¹³ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/551-14>.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3838 1. 7. – Дисциплінарний статуту УПА. – С. 4.
- ¹⁵ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 67. – Проект муштрованого статуту. – Арк. 91–110.
- ¹⁶ Про Стройовий статут Збройних Сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/549-14/page4>.
- ¹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 67. – Проект муштрованого статуту. Арк. 91–110.
- ¹⁸ Там само. – Внутрішня служба. – Арк. 330 – 386.
- ¹⁹ Там само. – Бойовий правильник піхоти. – Арк. 173–197.
- ²⁰ Там само. – Арк. 192–196.
- ²¹ Там само. – Арк. 251–283.
- ²² Там само. – Арк. 198–250.
- ²³ Там само. – Т. 68. – Вартівна служба. – Арк. 240–255.
- ²⁴ Там само. – Інструкції на випадок алярму. – Арк. 1.
- ²⁵ Там само. – Т. 63. – Військово-повстанський вишкіл. – Арк. 49–82.
- ²⁶ Там само. – Т. 67. – Піхота: схема організації. – Арк. 308.
- ²⁷ Там само. – Схема розгортання дивізії на марші. – Арк. 318.
- ²⁸ Там само. – Схема роз'їзду. – Арк. 319.
- ²⁹ Там само. – План ведення вогню. – Арк. 309.
- ³⁰ Там само. – Схема організації армії. – Арк. 312.
- ³¹ Там само. – Т. 68. – Військова топографія. – Арк. 109–135.
- ³² Там само. – Арк. 109–135, 119.
- ³³ Там само. – Військова топографія. – Арк. 119–120.
- ³⁴ Там само. – Гранатний вишкіл. – Арк. 26–47.
- ³⁵ Там само. – Про вибухові речовини. Брошура. – Арк. 55–58.
- ³⁶ Там само. – Т. 63. – Прийом роботи партизанських відділів. – Арк. 292–306.
- ³⁷ Там само. – Стрілецький вишкіл. – Арк. 97–104.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 45. – Відомості про організацію армії, військову підготовку, польову службу. – С. 5–40.
- ³⁹ Там само. – Спр. 46. – Військово-бойовий вишкіл. С. 2–71.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 48. – Шкільні зшитки із записами лекцій військового навчання. – С. 2–57.
- ⁴¹ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 7. – С. 47.

Автор исследует учебную литературу по военному обучению, которая использовалась во время подготовки подстаршин (сержантов) в специальных военных школах Украинской повстанческой армии. В статье проанализированы основные материалы военной подготовки по таким предметам, как строевая подготовка, военная топография, огневая подготовка, партизанская тактика ведения войны и др. Также рассмотрены нормативно-правовые акты, на базе которых проводилось военное обучение в подстаршинских школах УПА.

Ключевые слова: подстаршинские (сержантские) школы УПА, уставы УПА, учебные материалы УПА, военное обучение.

The author has studied military training literature, which was used in the special military schools of the Ukrainian Insurgent Army (UPA – ukr.). The author of the article analyzed the basic materials for military training for instance: marching's training, special military topography, combat training, guerrilla warfare tactics etc. Also, the researcher has researched the legal acts of military training which used in sergeants schools of the UPA.

Keywords: sergeant's schools of the UPA, military codes of the UPA, training materials of the UPA, military training.